

ՀԱՍՄԻԿ ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ԾՈՍԸ ՀԱՅՈՑ ՏՈՆԱԾԻՍԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՈՒՄ (ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ)

Սկիզբը՝ թիվ Ա.

ԾՈՄԱՊԱՀՈՒԹՅԱՆ ԱՅԼ ԺԱՄԿԵՏՆԵՐ

Ծոմապահություն Մեծ պահքի ընթացքում: Վերը տեսանք, որ եկեղեցական ծիսակարգի համաձայն՝ Առաջավորաց եւ Մեծ պահքից բացի, մյուս պահքերը ծոմ չունեն¹, սակայն պատկերն այլ է ժողովրդական տոնացույցում: Եթե Սբ. Սարգսի եւ Սբ. Հակոբի ծոմապահքերին գերազանցապես երիտասարդներն ու կանայք են հետեւել, ապա Մեծ պահքի ընթացքում այդ թե կին, ծեր ու մանուկ մինչեւ ճաշի ժամը (մինչեւ ճաշու ժամերգությունը) միաժամ կամ անսվաղ ծոմ են պահել: Տարբեր են եղել ծոմապահության ժամկետները՝ մինչեւ ճաշու ժամը կամ մինչեւ երեկո², Մեծ պահքի ողջ ընթացքում³, Մեծ պահքի ընթացքում՝ երկու շաբաթ, հատկապես՝ հիվանդները, հղի կանայք եւ երեխաները⁴, երբեմն՝ առաջին եւ վերջին շաբաթներին⁵, շաբաթվա ընթացքում՝ երեք կամ հինգ օր⁶, շաբաթական մեկ, երկու կամ երեք օր⁷, Ավագ հինգշաբթի օրը⁸, Ավագ Հինգշաբթիից

¹ Տես ՄԱՊԱՔԻԱ ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ծիսական բառարան, էջ 24:

² Ա. ԱԹԱՅԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 178, Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 277–278, Գ. ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ, Մուսա լեռան ազգագրությունը, Երեւան, 2001, էջ 236, 254:

³ Տես, օրինակ, Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Ջաւահր, Նշանաւոր տօներ, ԱՀ, գր. Բ., էջ 266, ՎԱՀԱՆ ՎՐԳ. ՏԵՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 109, Ա. ԱՀԱՐՈՆՅԱՆ, Հոս կինը, Ժողովածու երկերի. հտ. Գ., Բոստոն, 1948, էջ 65–66, Ա. ԱԼՈՅԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հտ. Բ., էջ 1747–48, Գ. ԳԵՐԳԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 466, 436, ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ, Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը, Նիւ Եորք, 1959, էջ 688:

⁴ Տես Գ. ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 253, Գ. ԳԵՐԴԳԵԱՆ, Դզլար, ՀԱՐ, պր. 10, Երեւան, 1980, էջ 69:

⁵ ՎԱՀԷ ՀԱՅԿ, նշ. աշխ., էջ 688:

⁶ Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց. տեղագրական, պատմական եւ ազգագրական, Սեւան, 1961, էջ 1136: Ինչպես վերը տեսանք, եկեղեցական ավանդույթի համաձայն՝ Մեծ պահքի ընթացքում ծոմ հրամայված է շաբաթվա հինգ օրերին՝ առանց շաբաթի եւ կիրակիի:

⁷ Պատմագիրք Կիրինի, պատասխանատու խմբագիր՝ Պ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Պէյրութ, 1974, էջ 386:

⁸ Կ. ԳԱՐԻԿԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 673, հմմտ. Պատմագիրք յուշամատենան Սեբաստիոյ..., էջ 383, ԵՐ. ՄՈՎՍԻՍԵԱՆ, Չարչարանքի շաբաթ (Շիրակի գիւղական կենսաբից), Ա. Չիք-շորեք-

մինչև Ավագ շաբաթ օրը⁹, Ավագ շաբաթվա ընթացքում¹⁰, Ավագ շաբաթ օրը¹¹: Ավագ կամ Ութի (Հուդայի) ուրբաթի հետ կապված հանդիպում են եւ ծոմ չպահելու, եւ պահելու օրինակներ: Ավագ շաբաթվա ուրբաթ ցերեկը ծոմ պահելն արգելված է եղել՝ Հուդային եւ սատանային ճաթեցնելու համար¹²: Ութի ուրբաթ օրը կանայք մատնիչ Յուդայի ջիգրու ծոմ են պահում¹³:

Եթե Սբ. Սարգսին նախորդող շրջանում հիմնականում ծոմ են պահել երիտասարդները, մասնավորաբար՝ աղջիկները, ապա Մեծ պահքի ընթացքում բոլորն են պահել, սակայն մեծահասակները գերակշռել են, ովքեր ամբողջ ընթացքում ծոմ են պահել: Սա բացատրելի է նրանով, որ Մեծ պահքն ընդհանրական ապաշխարության շրջան էր, իսկ պահքը, իր դրսևորումներով, ապաշխարության ընթացքի մաս է կազմում¹⁴:

Սբ. Ծնունդ: Ծոմ էին պահում Սբ. Ծննդյանը նախորդող ութօրյա պահքի ընթացքում՝ հիմնականում հունվարի 5-ին՝ երեկոյան Ճրագալույցի պատարագին հաղորդվելու ականակիքով¹⁵: Այս պահքի ընթացքում նաեւ երեք կամ հինգ օր էին ծոմ պահում, բայց որպես Նավակատիք այն հիմնականում լուծվում էր ձկով, յուղով եփված փլավով¹⁶, կաթնամթերքի հումքով պատրաստված կերակուրներով, օրինակ՝ թարխանայի (չորաթանի¹⁷) ապուրով¹⁸, կաթնահունցով, բիկեղով (յուղով, կաթով խմորեղեն¹⁹)²⁰,

շաբթի, Ավագ-հինգշաբթի, Յուդի-ուրբաթ, Զատիկ-շաբաթ, «Արարատ», էջմիածին, 1899, թիւ Գ.-Դ., էջ 147:

⁹ Ս. ԱՎԱԳՅԱՆ, Շարուր, Երեւան, 1998, էջ 43:

¹⁰ ՀԱԻ արխ., Հ. ՀԱՅՐԱՊԵՏՅԱՆԻ ֆոնդ, էջ 32, Հաճընի ընդհանուր պատմություն եւ շրջակայ Գօգան-Տաղի հայ գիւղերը, երկասիրեց՝ Յ. Պ. ՊՕՂՈՍԵԱՆ, Լօս Անճէլլա, 1942, էջ 202:

¹¹ Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Սիսիան, Նշանաւոր տօներ, ԱՀ, գք. Գ., էջ 256, Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Զանգեզուր, Նշանաւոր տօներ, ԱՀ, գք. Դ., Թիֆլիս, 1898, էջ 111, Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Բորչալուի գաւառ. Նշանաւոր տօներ, ԱՀ, գք. Ժ., էջ 263, ՍՏ. ԼԻՍԻՅԱՆ, Զանգեզուրի հայերը, Երեւան, 1969, էջ 272, Մ. ՃԻՆՊԱՇԵԱՆ, Ֆրնտըճագ Ֆրնտըճօխ, Մոնթէվիտէօ, 1949, էջ 20:

¹² Ա. ԱԼՊՈՅԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց..., էջ 1141:

¹³ Ա. ԱՀԱՐՈՆԵԱՆ, նշ. աշխ., 1948, էջ 67:

¹⁴ Այս մասին տես, օրինակ, Ա. ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ, Հայաստանյայց Սբ. Եկեղեցու քրիստոնեականը, Ս. էջմիածին, 2007, էջ 417–438, տե՛ս նաեւ Վ. ՄԱՇԹՈՅ, Նախնեաց կանոնական ապաշխարութիւնը, «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1896, թիւ 10, էջ 302–307:

¹⁵ ՏԵՍ, օրինակ, Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ, Վարանդա. Նշանաւոր տօներ, ԱՀ, գք. Գ., էջ 339:

¹⁶ Անդ:

¹⁷ ՏԵՍ ՀԼԲԲ, հտ. Բ., էջ 87, Ա. ՍԱՐԳՅԱՆ, նշ. աշխ., 598:

¹⁸ ՏԵՍ Ե. ՏԵՐ ԴԱԶԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 128:

¹⁹ ՏԵՍ ՀԼԲԲ, հտ. Ա, էջ 194:

²⁰ ՏԵՍ Գ. ԳՅՈՋԱԼՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 246:

նաեւ՝ տապակած բանջարով²¹: Աշտարակում չամուսնացած աղջիկներն ու տղաները միաժողով ծոմ էին պահում եւ Զրօրհնեքի կամ Թաթախման օրը՝ վաղ առավոտյան, գնում էին եկեղեցի՝ մասնակցելու պատարագի, ապաշխարում էին եւ հաղորդություն ստանում²²:

Աբ. Ծննդյան եւ Հարություն պահքերը կամ ծոմապահքերը, ըստ եկեղեցական եւ ժողովրդական ծիսակարգերի, լուծվում էին երեկոյան՝ Նավակատիքի կերակրով:

Ծոմապահության այլ ժամկետներ: Ծոմապահել են Տաղավար տոների շաբաթապասերին²³, սրբերի տոներին ընդառաջ²⁴, տարբեր պասերի ընթացքում²⁵, տարվա կեսից ավելին²⁶:

Տոնածիսական ժամկետներից զատ, ծոմապահությունը հանդիպում է նաեւ կենցաղային դրվագներում՝ տարբեր ժամկետներով եւ նպատակներով՝ երաշտից ազատվելու²⁷, քահանայական ձեռնադրությունից հետո²⁸, քահանայի անեծքից արձակվելու²⁹, օժիտն ավելացնելու կամ հարսանանալու³⁰, անհատական ուխտի³¹, առողջության³², պանդուխտի վերադարձի³³ եւ այլն: Ծոմապահության այս դրվագների ժամկետները տարբեր են՝ մեկից մինչեւ քառասուն օր: Դրանք լինում են ինչպես անհատական, այնպես եւ հավաքական (օրինակ՝ երաշտից ազատվելու նպատակով պահ-

²¹ Տէս Ե. Տէր ՂԱԶԱՐԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 128:

²² Ք. ՊԱՊԻՅԱՆ, Աստվածահայտնության կամ Մկրտության տոնը ու ժիջնադարյան աղբյուրներում, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետ, Տարեգիրք, Երեւան, 2015, էջ 334:

²³ Տէս, օրինակ, Գ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 430, 466:

²⁴ Գ. ԳԵՈՐԳԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 436, ՆԱՐ-ԴՈՍ, Ինչպես բժշկեցին, «Մեր թաղը» պատմվածաշար, Երկերի ժողովածու, հտ. Ա., Երեւան, 1989, էջ 30–31:

²⁵ Ա. ԱԼՊԵՍԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հտ. Բ, էջ 1747–1748, Յ. Ա. ՊԵՆՆԵԱՆ, Մեծ պահքի առթիւ, Կարգ մը սովորութիւններ Մալաթիոյ մէջ, «Բիւրակն», 29 փետրվար, 1900, էջ 125:

²⁶ Ա. ԱԼՊԵՍԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, հտ. Բ., էջ 1747–48:

²⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի եւ հայերի մասին, 12, Ասորական աղբյուրներ, Բ., ԱՆԱՆՈՒՆ ԵԳԵՍԱՅԻ, Ժամանակագրություն, թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆԻ, Երեւան, 1982, էջ 176:

²⁸ Դիւցազնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները, 663:

²⁹ ՄԿՐՏԻՋ ԱԻԱԳ ՔԷՅ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ, Սասնոյ Մատնէ վանքը, «Հասկ», Անթիլիաս, 1948, թիւ 6–7, էջ 161:

³⁰ Ա. ԱԼՊԵՍԱՃԵԱՆ, Պատմութիւն Մալաթիոյ հայոց, էջ 1136–37:

³¹ Բ. ԺԱՄԿՈՉԵԱՆ, նշ. աշխ., էջ 78:

³² Լ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Տոմարային ծիսաշար, հտ. Ա, Տոմար. Զմեռ. Նորի տարի եւ Աբ. Ծնունդ, Երեւան, 2006, էջ 59:

³³ ԽՈՒՓՍԵՅԻ, նշ. աշխ., էջ 122–123:

վող ծոմը) նպատակներով: Ծոմը եղել է նաեւ պատժի ձեւ՝ պասը խախտողին տան ավագը պատժել է՝ երեք օր ծոմ պահելով³⁴:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ա. Եթե եկեղեցական ավանդույթում ծոմապահքը ջրից եւ սննդից հրաժարումն է, ապա ժողովրդական տոնացույցում եւ կենցաղում հանդիպում է ծոմի երեք տեսակ՝ միաժամ (օրական մեկ անգամ սնվել), անսվաղ (միայն ջուր խմել) եւ առանց սննդի ու ջրի ծոմ: Բ. Ինչպես եկեղեցական ավանդույթում, այնպես եւ ժողովրդական տոնացույցում ծոմի հիմնական ժամկետները Առաջավորաց (կամ Սբ. Սարգսի) եւ Մեծ պահքերն են, սակայն ժողովրդական տոնացույցում ծոմը, իր երեք տեսակներով, հանդիպում է նաեւ Սբ. Հակոբի տոնին նախորդող շաբաթապահքի եւ Սբ. Ծննդյան տոնին նախորդող ութօրյա պահքի, տաղավար եւ որոշ սրբերի տոներին նախորդող շաբաթապահքերի եւ այլ պահքերի շրջաններում: Գ. Առաջավորաց հնգօրյա ծոմապահքն ունեցել է երեք ժամկետ՝ առաջին կամ վերջին երեք օրերին կամ ամբողջ հինգ օրվա ընթացքում: Այս ծոմն ունեցել է լուծման երկու եղանակ՝ ժողովրդական եւ եկեղեցական: Առաջին դեպքում ծոմը լուծվել է խաչմեր՝ օրհնված ջուր խմելով, հատիկեղեմի հումքով պատրաստված փոխինդ (եւ/կամ հալվա) կամ մատաղ ճաշակելով, երկրորդ դեպքում՝ Սբ. Պատարագից հետո Սբ. Հաղորդույթուն ստանալով: Դ. Սբ. Սարգսի եւ Սբ. Հակոբի տոներին նախորդող շաբաթապահքերն ունեն հետեւյալ ընդհանրույթունները, ա) դրանք կարող են տեւել մեկ, երեք կամ հինգ օր եւ ուղեկցվել ծոմապահությամբ, հիմնականում՝ անսվաղ, բ) ծոմը լուծվել է խաչմեր խմելով կամ փոխինդ (եւ/կամ հալվա) ճաշակելով, գ) երկուսին էլ բնորոշ է եղել ծոմբացի սովորույթը: Ե. Ծոմապահության եւ ծոմալուծության ժողովրդական սովորույթի համապատկերում դիտարկելով Սբ. Սարգսի եւ Սբ. Հակոբի ծոմապահքերի ժամկետները (առաջինը՝ հունվար-փետրվարին, երկրորդը՝ դեկտեմբերին) եւ ջրի շեշտադրումն այդ ծոմապահքերում՝ տեսանելի է, որ առաջինը սերտորեն առնչվում է գյուղատնտեսական աշխատանքներին նախորդող, երկրորդը՝ դրանց ավարտի շրջանին, որի բարեհաջող արդյունքը մեծապես պայմանավորված էր նաեւ հունվարի-փետրվարին

³⁴ ՀԱԽ արխ., Գ. ՀԱԼԱՋՅԱՆԻ ֆոնդ, էջ 1168–1169:

տեղացած ձյան, հետեւաբար՝ ջրի անհրաժեշտ քանակի առկայությունը: Ձ. Ծոմապահություն հանդիպում է նաեւ կենցաղային դրվագներում ինչպես անհատական, այնպես եւ համայնքային նպատակների իրականացման ակնկալիքով: Է. Քանի որ պահքը լուծվում է Սբ. Հաղորդություն ստանալով, իսկ Սբ. Հաղորդություն ստանալու նախապայմաններից է ծոմապահությունը, հետեւաբար՝ բոլոր պահքերը, անկախ այն հանգամանքից՝ ընթացքում ծոմ ունեն, թե ոչ, ավարտվում են ծոմի ամենախիստ դրսևորմամբ՝ սննդից եւ ջրից հրաժարվելով:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ծոմ, պահք, Առաջավորաց պահք, Սբ. Սարգիս, Սբ. Հակոբ, տոն, Խաչմեր, Խաչավա, օրհնված ջուր, եկեղեցական տոնացույց, ժողովրդական տոնացույց:

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена одному из видов поста, который называется говение (цом). Рассматриваются народные проявления цома, в частности даты, виды цома, продолжительность и способы разговения, сравнивая их с традицией Армянской Апостольской Церкви. Если в церковной традиции цом - это отказ от воды и пищи в течении определенного времени, то в народном праздничном календаре и в быту различаются три вида цома: миажум цом (прием пищи один раз в день), ансваг цом (питье только воды) и цом без еды и воды. Согласно традиции Армянской Апостольской Церкви, основными периодами цома являются все дни от понедельника до пятницы следующих постов — Арачаворац (или пост Св. Саркиса) и Великий пост. В народном календаре, кроме указанных дат, цом соблюдается также в течении предшествующих постов пяти главных праздников (Рождество, Пасха, Преображение, Воздвижение Креста Господня, Успение Пресвятой Богородицы) и во время разных постов. Рассматривая народные обычаи цома и разговения в контексте постов Св. Саркиса и Св. Иакова (первый в январе-феврале, второй — в декабре) очевидно, что первый тесно связан с периодом, предшествующим сельскохозяйственным работам, а второй — с периодом после их завершения. Цом также встречается в разных

жизненных ситуациях, как в ожидании достижения индивидуальных, так и в общественных целях. Поскольку пост заканчивается принятием Причастия, а цом является одним из обязательных условий для принятия Причастия, следовательно все посты, независимо от того, включают ли они цом или нет, заканчиваются самым строгим проявлением цома — воздержанием от пищи и воды.

SUMMARY

This article is devoted to one of the types of fasting, which is called tsom. In the article are examined the types, dates and the ways of breaking the tsom in armenian folk tradition, comparing them with the tradition of The Armenian Apostolic Church. In the Armenian Apostolic Church tradition tsom is abstinence from water and food for a certain period of time, but in the folk feast calendar and in everyday life, three types of tsom are distinguished: miazhum tsom (to eat once a day), ansvag tsom (to drink only water) and tsom without eating and water. According to the tradition of The Armenian Apostolic Church, the main periods of tsom are all the days from Monday to Friday of the following fasts — Arachavorats (or the Fast of St. Sarkis) and Great Lent. In the Armenian folk calendar, tsom is not only observed during Arachavorats and Great Lent, but during the preceding fasts of the five Major feasts of The Armenian Apostolic Church (Christmas, Easter, Transfiguration, Exaltation of the Holy Cross, Dormition of the Mother of God) and during various fasts also. Considering the folk customs of tsom and breaking the tsom in the context of the fasts of St. Sarkis and St. Jacob (the first in January-February, the second in December), it is obvious that the first is closely connected with the period preceding agricultural works, and the second — with the period after its completion. Tsom is also found in various life situations, for realizing individual and social goals. As the fast ends with The Reception of Holy Communion, and tsom is one of the important prerequisites for The Receiving of Holy Communion, therefore all fasts, they include tsom or not, end with the strictest manifestation of tsom — abstinence from food and water.

